

հայերն էին հողատեր մանր իշխանները: Կայսիկների միակ հենարանը քաղաքներում հաստատված արաբ տարրն էր, որը հիմնականում ռազմիկներից էր բաղկացած:

Շայբանիների քայքայումը հնարավորություն տվեց Կայսիկներին տիրանալու նաև Բաղեշ քաղաքին:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ՀԱՄԴԱՆՅԱՆՆԵՐԸ

Բյուզանդական կայսրության ռազմական ճնշումը արաբական աշխարհի վրա X դարի քսանական թվականներից սկսած ավելի էր սաստկացել և հետզհետե ընդգրկում էր Եփրատից դեպի արևելք ընկած հողերը, մասնավորապես Հայաստանի հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան գավառները: Ինչպես տեսանք, Կայսիկները հարկատու էին դարձել Բյուզանդիային, որն իր ազդեցությունն էր տարածել նաև Տարոնի վրա: 922 թ. բյուզանդական բանակը Հովհան Կուրկուասի (Գուրգեն) գլխավորությամբ ներխուժեց Հայաստան և հասավ մինչև Դվին: Դվինում հաստատված Սբուք ամիրան Աշոտ շահնշահի օգնությամբ դիմեց, և արաբական ու հայկական զորքերով պաշտպանված Դվինը անառիկ մնաց: Հունական զորքերը հարկադրված էին վերացնել քաղաքի պաշարումը և հեռանալ²⁶:

Սևանի ափին Բշիրի կրած պարտությունից հետո, օգտվելով Դվինի անկայուն վիճակից, Բյուզանդիան երկրորդ փորձն արեց գրավելու այն: Հույները Բասենի վրայով անցան Արշարունիք և Արաքսի ափերով իջան Դվին: Իբն ալ-Ասիրը այս արշավանքը դնում է հիշրի²⁷ 315 թվականին (927—928): Հայտնի է, թե այս անգամ Աշոտ արքան ինչպիսի վերաբերմունք ցուցաբերեց բյուզանդական հարձակմանը: Սակայն, ինչպես աղբյուրները ցույց են տալիս, Դվինի բնակչության համակրանքը հարձակվողների կողմը չէր, որոնք այս անգամ էլ պետք է ետ դառնային ձեռնունայն:

Հովհան Կուրկուասը մի քանի անգամ ասպատակեց Բազրատունյաց թագավորությունից անջատված հայկական արևմտյան գավառները: Միրանաժինը բնական գտնելով Արևմտյան Հայաստանի ասպատակումը, գրում է, որ Ռոմանոս Լեկապենոսի իշխանության ժամանակ Կուրկուասը Դվինի դեմ արշավելիս ամայացրեց ամբողջ Բասենը, որը «սարակինոսների» ձեռքում էր գտնվում: Բասենում նման արշավանք կատարեց նաև Կուրկուասի եղբայրը՝ Թեոփիլոսը, որը խաղտիք բանակաթեմի զինվորական կառավարիչն էր:

Դվինի վրա անհաջող արշավանքից հետո Հովհաննես Կուրկուասը հարձակվեց Կայսիկների վրա, առանց արյունահեղության գրավեց իլաթը, ապա նաև Բաղեշը: Իբն ալ-Ասիրը վկայում է, որ հիշրի 319 (931) թվականին հույները մեծ բազմությամբ մտան Հայաստան, ավերեցին իլաթն ու Բերկրին, մահմեդականների մի մասին կոտորեցին, իսկ մյուսներին էլ գերեցին²⁸: Այս արշավանքի ժամանակ Հովհան Կուրկուասի ճնշման տակ Գագիկ Արծրունին

²⁶ Տե՛ս Ստեփանոս Տարսեցի, էջ 170:

²⁷ Տե՛ս *Ibn al-Athir*, VIII, 129.

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

հարկադրված է լինում նամակով դիմելու Ռոմանոս կայսրին, որ սա հայերին վերցնի իր հովանավորության ներքո²⁹։ Կուրկուասի դիվանագիտական այդ քայլը հետապնդում էր Վասպուրականը նվաճելու նպատակը։

Բյուզանդական զորքերի հաղթական արշավը տազնապ առաջացրեց ամբողջ խալիֆայության մեջ։ Մահմեդական ռազմիկները կանոնավոր կամ խառնիխուռն դիմում էին սահմանային գոտին, որը տարածվում էր հիմնականում Միջերկրականից մինչև Վերին Նիփրատի շրջանները։ Սակայն այս բոլորի հետ մեկտեղ հարկավոր էր մի տեղական ուժեղ իշխանություն, որը կարողանար պատվար կանգնել հույների ներխուժման դեմ։ Այդ դերը X դարում կատարեցին Համդանյանները։

X դարի երկրորդ քառորդում Վերին Միջագետքը և Հյուսիսային Սիրիան դարձան Համդանյան ամիրայական տան տիրույթներ, որոնք միաժամանակ սահմանակից էին Բագրատունյաց Հայաստանին։ Մոսուլի Համդանյանները հարևան էին Վասպուրականի հարավում Անձևացյաց դավառի լեռնային շրջաններին, իսկ Հալեպի Համդանյանները, որոնք տիրել էին ամբողջ Ազձնիքին (արաբ. Դիար Բաքր) սահմանակից էին Տարոնի Բագրատունիներին՝ իր ինքնուրույնությունը գեոևս պահպանող իշխանությունը և Վանա լճի արևմտյան ու հարավային շրջաններին, որտեղ կային Մոկաց և Արծրունյաց ինքնուրույն իշխանություններ։

Շուտով Համդանյանները տարածվեցին դեպի Ազձնիք, որի հին տերերը՝ Շալբանիները արդեն քայքայվել էին։ 930-ական թվականներին զորեղ իշխանություն էր ստեղծել մանավանդ Համդանյան Նասիր ալ-Դաուլա՝ ամիրան։ 936 թ. նրա դեմ ապստամբեց այդ ժամանակներում Արզնում հաստատված և Համդանյաններին ստորադաս Ալի իբն Զաֆար Դալլամցին (Դելմիկը)։ Նասիր ալ-Դաուլան նրա դեմ ուղարկեց իր եղբորը՝ Սայֆ ալ-Դաուլային, նշանակելով նրան Դիար Բաքրի (Ազձնիքի) կառավարիչ։ Արզնի ապստամբ ամիրան դիմեց Տարոնի օգնությանը, սակայն ապստամբը պարտվեց, իսկ Տարոնը ենթարկվեց հաղթողների ասպատակությանը³⁰։

Հենց այս ժամանակվանից Սայֆ ալ-Դաուլան սկսեց Բյուզանդիայի դեմ ռազմական գործողությունների այն շարքը, որի համար նա նշանավոր դարձավ արաբների պատմության մեջ։ 939 թ. Մծբինից արշավանքի ելավ դեպի Հայաստան, անցավ Մանազկերտի վրայով և ուղղվեց դեպի Կալիկալա (Կարնո քաղաք), որի դիմաց հույները կառուցել էին Հաֆջիչ (Հաւճիչ) անունով մի քաղաք։ Ըստ արաբ պատմիչի վկայության, վերջիններս հենց որ լսեցին Սայֆ ալ-Դաուլայի գալուստը, ավերեցին քաղաքը և փախան³¹։

940 թ. գարնանը Սայֆ ալ-Դաուլան մի նվաճողական արշավանք ձեռնարկեց Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառների վրա, նպատակ ունենալով ամրապնդել իր դիրքերը՝ Բյուզանդիայի դեմ։

Նա Նիփրկերտից ուղղվեց Դատվան (Վանա լճի ափին), Արծրունիներից խլեց երկու ամրոց, Կասիկներից վերցրեց Բաղեշ քաղաքը, երկու ամրոց էլ՝

²⁹ Տե՛ս «Դիրք Թղթոց», էջ 295—301։

³⁰ Տե՛ս M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, p. 84—85.

³¹ Տե՛ս „Receuil des Textes relatifs a Sayf al-Daulah“, Paris, 1934, p. 71.

Սասունի Բագրատունիներից: Այս գրավեց իւրաքանչիւր ու Մուշը և հարձակում ձեռնարկեց Բյուզանդիայի դեմ:

Սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ Կայսիկ եղբայրները ենթակա էին դարձել Սալֆ ալ-Դաուլային: Նեղ դրուժյան մեջ էին նաև Տարոնի Բագրատունիները, որոնք շրջապատված էին թշնամի ուժերով:

Գագիկ Արծրունին իւրաքանչիւր Բագրատունի Սալֆ ալ-Դաուլայի հետ, զերծ պահեց իր թագավորությունը թշնամու ներխուժումից, խոստանալով ավազակներից պաշտպանել ճանապարհները:

Արաբական ամիրայություններում³² տիրող խառը վիճակը³³ նպաստավոր էր Բյուզանդիայի համար, և կայսրությունը որոշեց լուծել Կարնո քաղաքի հարցը, որը արաբական ամենահզոր հենակետն էր բյուզանդական սահմանի վրա: Առանց այդ հենակետի գրավման առաջխաղացումը դեպի արևելք անհնարին կլիներ: Արաբներն էլ իրենց հերթին ամուր կառչել էին Կարնո քաղաքին, որտեղ բնակեցրել էին մեծ քանակությամբ ռազմիկներ³⁴:

Դեռևս Լևոն կայսեր օրոք (886—912) արաբները Կարնո քաղաքի պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով Բասեն գավառի եկեղեցիները վերածել էին ամրությունների: Կայսրը զորքեր էր ուղարկել, որոնք կործանեցին արաբների բոլոր ամրությունները և ասպատակեցին Բասենը³⁵:

Կարին և Բասեն գավառներում, ըստ Միրանաժիի, կային երեք քաղաքներ, որոնք գտնվում էին արաբների ձեռքում՝ Կարինը, Ավնիկը և Մաստատունը: Հայոց թագավորությունից կտրված այս գավառների նկատմամբ հավակնություններ ունեին ոչ միայն բյուզանդացիները, այլև Տալիսի կուրպաղատները, ուստի խուսափում էին որևէ օգնություն ցույց տալ բյուզանդացիներին:

Շուտով կայսրությունը վճռական քայլերի դիմեց: Բյուզանդական զորքերը ավերածություններ գործելով Ավնիկի շրջակայքում, այրելով նրա գյուղերը, իրենց հնազանդեցրին քաղաքի ամիրային: Այնուհետև գրավեցին Մաստատունը:

949 թ. հուլիսին վերջապես գրավեցին Կարինը և մեծ ավերածություն գործեցին թե քաղաքում, թե շրջակա գյուղերում՝ գերեվարելով ժողովրդին:

Կարնո քաղաքի գրավման մի հակիրճ, բայց հետաքրքրական նկարագրություն կա Ասողիկի մոտ³⁶, ըստ նրա, ՅՂԸ (949) թվականին Կոստանդին Միրանաժի կայսրը Հովհան Չմշկիկին ուղարկեց Կարնո քաղաքի դեմ: Սա հաղթելով արաբական զորքերին, ճեղքեց քաղաքի խրամատը (խանդակը) և քանդելով բարձրաբերձ աշտարակները, գրավեց այն: Նրա վկայությամբ, Կիւռ ժանը (Չմշկիկ) այստեղ մեծ քաջագործություններ ցույց տվեց:

Քաղաքի ռազմական կառավարիչ նշանակվեց Թեոփիլոս զորավարը: Կարնո քաղաքի գրավմամբ սկիզբ դրվեց Բյուզանդիայի՝ դեպի արևելք առաջխաղացմանը, որը ժանր հետևանքներ պիտի ունենար Բագրատունյաց Հայաստա-

³² Տե՛ս „De adm. imp.“, c. 44, p. 203.

³³ Տե՛ս *Ibn al-Athir*, VIII, p. 180—181.

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

³⁵ Տե՛ս „De adm. imp.“, c. 44, p. 209.

³⁶ Տե՛ս Մեթփանոս Տարոնեցի, էջ 179:

նի համար: Այդ ժամանակներում Կայսիկների պառակտված իշխանությունը միավորված էր Աբու-լ-Վարդի գլխավորությամբ: Մական Սայֆ ալ-Դաուլայի ստորադրյալներից մեկը՝ Նաջա անունով, որը 964 թ. ապստամբել էր իր տիրոջ դեմ, սպանեց Կայսիկ Աբու-լ-Վարդին և տիրացավ նրա կալվածներին: Նաջային էլ սպանել տվեց Սայֆ ալ-Դաուլան և տիրացավ Կայսիկների քաղաքներին:

Համդանյանները, սակայն, երկար չմնացին Հայաստանում: 967 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան մեռավ և նրա իշխանությունը քայքայվեց:

4. ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐՈՎ ԵՐԿՐԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Հայաստանի ամիրայություններն ունեին որոշ առանձնահատուկ գծեր, որոնցով տարբերվում էին Հայաստանի մանր թագավորություններից և իշխանություններից: Գլխավոր տարբերիչ գիծն այն էր, որ ամիրայությունները գերազանցապես քաղաքային տիրույթներից էին բաղկացած: Արաբ և այլ ամիրաները ձգտում էին դեպի վաճառաշահ քաղաքները, քաղաքի շուրջը գտնվող գյուղերից այն կողմ նրանց այնքան էլ չէր հրապուրում, մանավանդ, որ գավառներում արաբ գյուղատնտեսություն բուրգավորվել էր: Արաբական բոլոր ամիրայությունները մնացին գավառական նեղ սահմաններում և բավարարվեցին քաղաքներով:

Ամիրայությունների և հայկական ֆեոդալական իշխանությունների միջև երկրորդ կարևոր տարբերիչ գիծն այն էր, որ հայկական իշխանություններն, ունենալով անջատական տրամադրություններ, ձգտում էին ինքնուրույնության, բայց միաժամանակ ճանաչում էին Բագրատունի թագավորների գերիշխանությունը, արտաքին վտանգի ժամանակ բոլորը հավաքվում էին հայոց Բագրատունի թագավորի դրոշի ներքո և համատեղ դուրս էին գալիս սպառնացող վտանգի դեմ: Եվ եթե եղել են դեպքեր, երբ հայ իշխանները դաշնակցել են թշնամու հետ, ինչպես օրինակ՝ Գագիկ Արծրունին Սմբատ Ա-ի դեմ կամ Աշոտ Շապուհյան Բագրատունին Աշոտ Բ-ի դեմ, ապա այստեղ սոսկ գահի նկատմամբ նրանց ունեցած հավակնություններն էին դրդապատճառը, և նրանց հակառակորդը օրվա Բագրատունի թագավորն էր և ոչ թե հայոց թագավորությունը:

Հայաստանում իշխող ամիրաները ոչ միայն ջանում էին ազատվել հայոց թագավորի գերիշխանությունից և մշտապես խուսափում էին գործակցել Բագրատունիների հետ, այլև ընդհանրապես հայոց թագավորության թշնամիների դաշնակիցներն էին և մեծ չափով նպաստում էին նրանց արշավանքների հաջողությանը: Այս տեսակետից խիստ բացասական դեր խաղաց Դվինի ամիրայությունը, որը երկար ժամանակ հենարան դարձավ Ատրպատականի կողմից դեպի Հայաստան ուղղված արշավանքների համար: Սաջանների բոլոր ասպատակությունների ժամանակ Դվինը նրանց ռազմական գործողությունների հենակետն էր: Սալարյանները նույնպես, քաջ գիտակցելով Դվինի մեծ նշանակությունը, Հայաստանի դեմ իրենց ոտնձգությունների համար այն ձեռքից բաց չըողեցին: